
donkerder kleur gaf, ontnamen ze hem 'de religie zelve, de gemeenschap met God, vergeving der zonde, troost en zekerheid voor alle eeuwigheid, niet 't objectieve, maar ook 't subjectieve Christendom... En toen heb ik gezegd: dat kan niet waar zijn'.¹⁹

De confrontatie met het kritisch denken zoals dat in Leiden overheerste zal voor Bavinck een schokkende ervaring zijn geweest. Maar het beeld dat uit de correspondentie met Snouck oprijst is toch iets meer geschakeerd dan bovenstaand citaat zou doen vermoeden. Teruggekeerd in Kampen na zijn Leidse tijd schreef Bavinck:

Leiden is me van veelzijdig nut geweest; ik hoop het altijd dankend te erkennen. Maar het heeft me ook dikwerf zeer arm gemaakt, me ontnomen, niet alleen veel ballast (daar ben ik blij om) maar ook veel dat ik thans in den lateren tijd, vooral als ik preken maken moest, als onmisbaar voor eigen geestelijk leven leerde beschouwen.

Heb ik iets aan Leiden te danken, dan is het dit: den tegenstander trachten te begrijpen (19 augustus 1879; 56 v).

Als vanzelf bleef de herinnering aan Leiden Bavinck bezighouden. Het bleef een omzien in ambivalentie.

Nu ik uit Leiden weg ben, en de moderne theologie en de moderne wereldbeschouwing wat anders in de oogen zie, dan toen ik zoo sterk onder den invloed van Scholten en Kuenen stond, nu lijkt mij veel weer heel anders toe dan waarin het mij toen voorkwam. Ik heb in Leiden veel geleerd, maar ook verleerd... Het tijdperk, waarin onze van vroeger meegebrachte overtuigingen in den smeltkroes der kritiek geworpen zijn, is voorbij. 't Komt er nu op aan, de overtuigingen, die wij thans hebben, trouw te zijn... (24 november 1880; 75 v).

Snouck reageerde kritisch:

In den tijd van onzen dagelijkschen omgang heb ik nooit den zoo bijzonder sterken invloed van Kuenen en Scholten op u ontdekt, dan in de formeele vragen, d.w.z. ik meende dat uw verblijf te Leiden u steeds ongeschokt gelaten had op dogmatisch gebied, maar u een helderder inzicht dan vroeger had ge-

19. C. Augustijn, 'Bavinck ter Vergadering van Moderne Theologen 1912', in: C. Augustijn e.a., *In gesprek met de tijd*, Kampen 1980, 99 v.